

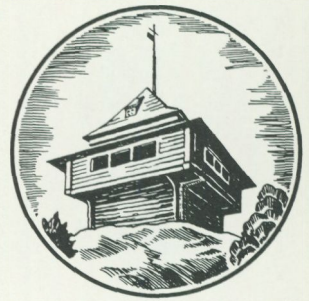
Fataburen 1979

Fataburen

1979

Fataburen

1979

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Gunnar Ternhag, Dalarnas museum
Translation: Nils Stedt

Omslag: Träskulptur föreställande landsmålaren Jödde i Göljaryd (K P Rosén), skuren av järnvägsmannen G. Englund, Falun. Skulpturen står i Skansens årskortsexpedition. Foto Birgit Brånvall, Nordiska museet.

© 1979 Nordiska museet och respektive artikelförfattare
Tryckt hos Bohuslänningen AB, Uddevalla 1979

ISBN 91 7108 175 5

Visa och spelmansmiljö från Orust

Martin Martinsson

"Barn, kommen hit, i kära jag är som en av er. Vishet jag vill er lära, innan min dag går ner. Trotsigt de starka vandra, trampa och slå varandra, vi ha den sakta anden andakt och sagotro, grynings och skymningslanden flöda av dagg och ro."

När jag vid mogen ålder mötte denna framställning av Karlfeldt, så var det för mig något av en upplevd verklighet. En mänskliga som i sin ålders höst berättade och sjöng visor för sina barnbarn. Det är just så som jag har fått mina tidigaste och starkaste intryck av visan. Vid ullkardor och spinnrock, under uppehåll vid vävstol. När tomtarna dansade i taket från järnkaminens kråkguldförsedda dörr under höst- och vinterkvällar, gav man sig tid och ro att sitta i "tystmörkret" på detta vis, medan det burade och brann i "kaklåtten". Oljan till lampan kostade ju dessutom pengar – på den tiden med – och pengar var man rädd om.

I mitt hem sjöng alla, men det var farmor, som jag redan antytt, som mest ägnade sin sång och sitt berättande åt barnen. Föräldrarna gick så upp i sina dagliga bestyr att de inte hade samma tid till övers. Annars så var nog min mor den som ägde den bästa sångförmågan. Farmor var född 1833 och hann sålunda leva under det att fem kungar regerade i landet. Hennes namn var Christina Elisabeth, född Johansdotter i Henån. Repertoar och sångsätt var mycket ålderdomligt. Likaså hennes

berättarstil och uttal. Det hette t.ex. La-ars" = Lars, "poj-ek" = pojke, uttal som för länge sen försvunnit ur orustskan, ha-am i stället för honom. Numera är det "han" i alla sammanhang och "honom" vet väl snart ingen vad det är för någonting.

Liksom de flesta människor av hennes tidsålder så var hon väl bevandrad i bibeln. Psalmsång ingick ofta och religiositeten var inte att ta miste på – den var sträng och kompromisslös. Någon genväg till himmelen fanns inte och hel avgörelse var säkrast. Hennes flesta visor hade hon efter sin mormor född 1760 och utgjordes till största delen av barn- och vallvisor. Någon utökning av repertoaren sen hon blev vuxen hade tydligen inte skett i någon större utsträckning. Urvalet var strängt, några få ballader sen medeltiden och så några visor till. Visor av underkänd kvalitet tålde hon inte att höra. Inga slagdängor. Hennes käraste sysselsättning bredvid hushållsbestyrren på gården hade varit vävstolen – omsorgen om att linet kom ut i jord, blev ryckt, rött och brötat.

Motiven i barn- och vallvisorna var hämtade från det gamla naturhushållande samhället. Man sjöng om och förberedde barnen i den värld som de var komna i och som skulle bli deras:

– mor mal grynna
far slaktar svinna
syster går i apelpård
plockar äpple i en skål.

Så kunde det låta. Eller denna visramsas:

Turilerill Tara!
Vart ska vi fara?
Ner te Koppre dala
der ä gott å jäda – der är inga väda
der gror lögar
der gal gögar
der sidder Svarve-Sven
å svarvar gultenar
Hå ska ve mä tenar – te å spinne garn –
hå ska ve mä garn – te å klä på barn –
hå ska ve mä barn – te å jäde ku –
hå ska ve mä ku – te å yste ost
hå ska ve mä ost – te å ge vår prost
hå ska ve mä prost – te å lysa å mäska för
folket.

I torpet Kalvhagen inte långt från mitt hem bodde bröderna Martin och Anders. De var gamla redan som jag först minns dem och ungkarlar. Anders var äldst och något efterbliven. Han pratade mycket för sig själv. Vid 3–4 års ålder upplevde jag i Martin min första kontakt med levande musik. Han spelade dragspel, 2-radigt tror jag det var. En söndag, det var på våren, tog min pappa de tre äldsta barnen med sig till Kalvhagen. Martin tog fram sitt spel och drog några låtar – vad det var för några förmådde jag då inte inregistrera, men jag kommer ihåg hur det gnällde ur tangenter och basar både grovt och fint.

Något bättre minns jag spelmannen själv. Han var en till ytterlighet mager man och skäggväxten så gles som en dåligt övervintrad rågåker. I den ändan på spelet där basarna satt fanns en läderstropp alldeles som dem som brukar sätta på stövelskaft. I densamma hade spelmannen sin vänstra tumme instucken för att ge stöd och säkrare grepp åt handen som förde bälg och basar. Denna tumme var något avkortad och en två till tre centimeter lång utväxt liknande en rättsvans hängde fram och vippade när han modulerade med handen allt efter bälgens luftbehov.

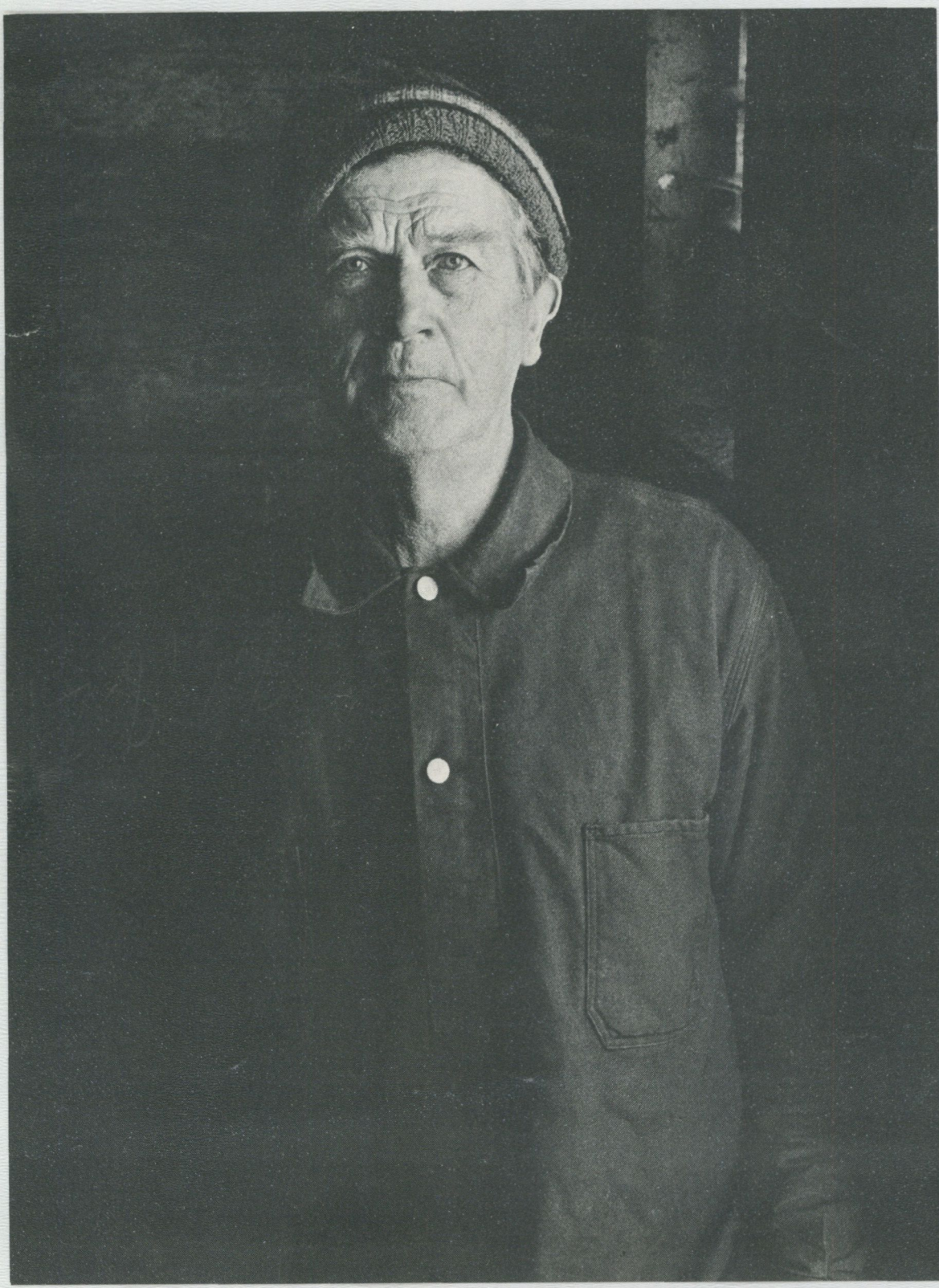
Hur det kom sig att han hade denna konstiga tumme fick jag senare reda på och anledningen var följande: Martin hade arbetat i fältspats- och kvartsgruvorna här i trakten. Kvartsen är ganska skarp och vass

till sin struktur och därtill giftig, innehållande arsenik och dyl. som kan lämna elaka sår om man inte är försiktig. Martin hade skurit sig i tummen på sådan sten, varefter en svår värk hade uppstått. "Onda bettet" (= benhinneinflammation) sa man att det var. Den förste legitimerade läkaren fanns på Orust vid den tiden, men alla vågade inte att anlita denne. I detta fall konsulterade Martin en något troll- och läkekunnig i grannlaget. Denne föreslog amputation och som Martin inte sovit på flera dygn gick han med på detta. Som amputationsinstrument användes en skarpslipad sockertång, ställd med ena käften mot en ekekubbe och så tummen emellan den andra, varpå man drämde till med en klubba.

Brännvin i tillräcklig mängd före och efter exekutionen gjorde det möjligt för delikventen att uthärda en sådan procedur. Såret vanläktes emellertid och därav denna rättsvans på tummen. Så värst många gånger hörde jag inte Martin spela innan han sålde sitt dragspel. Fingrarna blev allt omedgörligare och pensionen var skral. Martin var en av de många som trakterade dragharmonika i slutet på 1800-talet och som nästan helt trängt undan de verkliga spelmännen. De låtar som kom till användning var förenklade i förhållande till instrumentets möjligheter.

Det skulle ännu dröja flera år innan jag fick höra "Tuven", en av de sista genuina fiolspelarna här på Orust. Men jag hörde min far och andra äldre berätta sagolikt och beundrande om dem. Min far var dessutom inte bara vissångare, utan också mycket skicklig att härma spelmansmusik – "trallare". Jag tyckte det hördes stiligt och när jag längre fram träffade spelmän jämförde jag hur riktigt han återgav låtarna.

Martin Martinsson – jordbrukare, smed och vissångare. Martinsson brukar sin gård i Svineviken i Henån. Foto Lars Johansson.

Min mor hade släktingar i Stockholm, en moster och hennes båda döttrar. En sommar, jag var väl i 4–5 års åldern, hälsade kusinen Edit på hos oss. Och "Edit i Stockholm" spelade fiol. Som den fiolspelsbeundrare min far var, gick han åstad och lånade ett instrument av en granne som spelade något till eget behov. Detta var för mig den verkliga upplevelsen, ett instrument som hon kunde få att låta nära nog som då man sjöng. Lika underbart var det att se henne tillsammans med fiolen. De var liksom levande sammansatta, människa och instrument. Jag ville själv bli spelman, tog vedträn och brädbitar och höll, vinderade med armen och agerade. En riktig fiol ville jag ha, men de äldre i min omgivning avrådde mig. Spelman är ett dåligt yrke och då kommer det att gå med dig som med "Andrias", som spelade sig till ofärd. Så någon fiol blev det inte förrän jag blev så stor att jag själv förvärvade mig en sådan. Vem denne "Andrias" var skall jag i kort-het berätta.

Andreas Andersson i Kalvhagen levde mellan 1810–1873, sålunda under den tid då spelmansmusiken var som bäst och varifrån man har de finaste låtarna och traditionerna. Personer jag träffat som mindes honom nämnde honom alltid som en mycket skicklig spelman. Tillförlitligaste om-

dömet är måhända det som "Tuven", Olof Andersson i Kungsviken, har givit. "Krabbern" i Stala socken jämte "Andrias i Kalvhagen" var bland de "fräckaste" spelmän som han hade hört. Tuven var från Tegneby socken och kom inte till dessa trakter förrän Andreas var borta och kan sålunda inte misstänkas ha talat av lokalpatriotism. Ty sådant får man alltid ta med i beräkningen då man bedömer utsagor i sådana här fall. En halling, en brudmarsch och några få valsmelodier, det var allt vad Tuven hade efter Andreas och det är också allt som finns bevarat efter honom. Ingen av hans sex söner lärde sig spela fiol. De fick förresten inte röra instrumentet. Om någon försökte under faderns bortovaro, märkte han det meddetsamma vid hemkomsten, med upprepade förhållningsregler som följd. Någon annan spelman, ingen med verklig resning, har senare inte uppstått i denna socken. Den förut omtalade dragspelaren Martin i Kalvhagen och hans bror Anders var söner till Andreas och bodde kvar efter det att stället förvandlats till torp.

Andreas hade lärt sig spela av Näcken, sades det. I bäcken vid Rånäs, där hemmanet hade sin kvarn, fanns en miljö som tydligen passade en spelman. Dessa små vattenkvarnar, på andra håll i landet kallade skvaltkvarnar, hette här på Orust fjäre-

*Torpet Kalvhagen vid Svineviken på Orust, fotograferat 1912.
Foto S. Martinsson*

kallkvarnar. Vattenhjulet var en slags turbin som under kvarnbyggnadens golv drev kvarnstenen direkt med en lodrät stående axel. Fjärekall var benämningen för detta vattenverk. Kvarnrännan, här kallad "slåg", var vanligen förfärdigad av något större ihåligt träd. I denna pittoreska men naturnära miljö, symboliserande människans härskande över elementen, sades Näcken hålla till och också lära ut sin spelkonst åt någon under mörka och långa höstkvällar. Historiens och litteraturens stora har ofta sökt ensligheten på något högt berg för att få perspektiv, inspiration och samla kraft till någon större uppgift. Vattendraget, källan, förekommer ibland. Men det var också hos krukmakaren vid drejskivan som profeten fann den visdom han sökte.

"Trinnulkingen dansa å stickestacken gick ätter kommer langså å spurde va de fick"

(Kvarnrin från Orust)

Andreas var inte bara en anlitad spelman i hemorten, utan han gjorde ibland långa turnéer uppåt Dalsland. Han hade då vanligen Per Årman på Råön med, också han en skicklig spelman. "De kunde vara borta i veckor och månader, hemma visste vi inte var de va", berättade Justen på Myra för mig, en av hans yngsta söner. De kunde under denna tid ha spelat på flera bröllop. Dessa varade vanligen i dagarna tre, åtminstone de bättre. Spel var det nästan

varje kväll. Gillen anordnades när det spordes att spelmännen fanns i trakten. Pengar fick de ibland rikligt. "På ett enda bröllop kunde de få lika mycket som en ko kostade", berättade han. "Men vart tog de pengarna vägen?"

När Andreas dog, tog fordringsägaren hand om gården. Änkan med söner sattes bokstavligen på bar backe. Åbyggnaderna försåldes och revs. Ett så kallat pantetorp var vad som inrättades åt dem på Andreas ärvda gård. Fiolen fick skulden. "Han kunde vara håglös och utschasad efter sina spelfärder", berättade Justen. Men det var en huselös (obebyggd) gård Andreas hade fått på sin lott vid storskiftet 1841. Andra bönder än spelmän blev knäcka ekonomiskt under denna jordreform! Fiolen inropades av en bonde i trakten. Dennes äldste son försökte lära sig spela och hade honom med när han "gjette" korna. Vad som till sist var kvar av fiolen användes av småsyskonen att ösa sand med, berättade min far.

Det kan också omnämnas att Andreas hade en äldre bror som blåste "hobboy" (= oboe). Denne hade tagit släktens gamla namn och hette Anders Alrot. Han blev ägare till en gård på Äng, nära Henån, och förefaller inte ha varit så mycket i farten som Andreas, i alla fall inte vid mognare år. Han framstår så vitt jag vet som den siste hobboyblåsaren på Orust. Här fanns nämligen flera av det slaget under förra hälften av 1800-talet och blåsinstrumentet

*Den som uppå Brattås ska bu
han ska ha en stadiger tru
aldri ska han være sen eller lad
aldri ska han være skäsen på mad
Sent uti sänga, tidi' uppstå
ärtena e tunna, gröten va rå
Ske'a e sprucken de' kan ingen undre på*

*Navere hölinger li'er stor nö'
får tunne välling, inte brö'
hackat flu'er, slafsad' skuler
tackar mor för go' middagsmat
Släpp ut söna, lamma me'
Vill inte du, så får väl je*

Nidvisor har varit omtyckta i alla tider. Dessa två, som återfinns i Martin Martinssons repertoar, är knutna till Orust och har förmodligen endast varit spridda där. De berättar elakt om några gårdar och deras hushållning. I den ena visan finns ordet "hölinger", vilket betyder "herdar". Texten vill beskriva hur dessa behandlades – lätt överdrivet antagligen, men säkerligen inte utan grund.

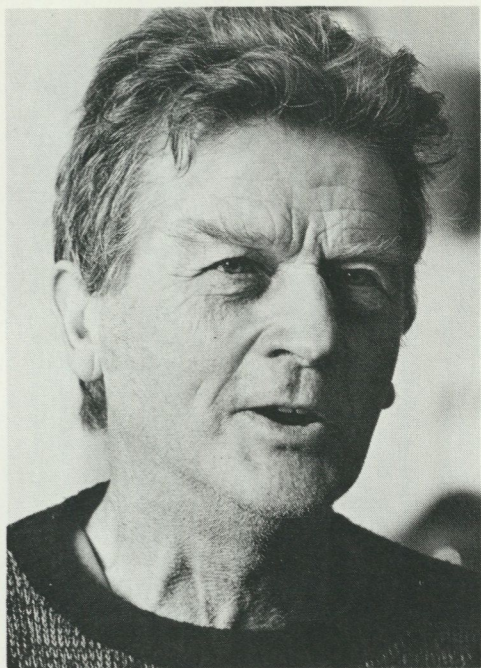

Foto Lars Johansson.

har spelat större roll här hos oss än vad man i allmänhet tillskriver det. Några av Andreas valsmelodier är förresten liksom gjorda för blåsinstrument.

Det har någon gång lekt mig i hågen att skriva en bygdekrönika eller liknande. Stoff eller material finns det nog av. Att Andreas skulle få en framskjuten plats är självklart – förutom en skicklig spelman var han också en mycket stark man, en så kallad kraftkarl. Vidare tog han en anfallande örn med bara händerna och förde denna levande hem till gården. Han surrade fast örnen i ett bränslelass som han var och hämtade i Valeberget med häst och släde en vinterdag när veden höll på att ta slut. Denna bedrift säger ju en del om denne något udda person.

En vissångare, som jag väl kommer ihåg, är muraren Valfrid. Samma år jag fyllde tio år byggdes här nytt manhus på gården, vartill Valfrid uppförde brandmuren. Förutom bonde och murare så var denne bl.a.

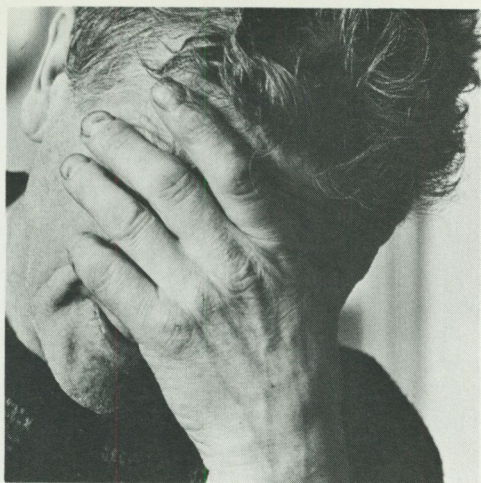
boutredningsman, aktionsmästare och kommunal förtroendeman. Snickeri och smide hade han försökt sig på och fiolen hade han också prövat. Det var vissången och så en förhållandevis stor kännedom i litteraturen som Valfrid och min far hade gemensamt och som kom dessa båda att trivas bra ihop.

Folk sjöng under arbetet bra mycket mer före radions tid. Vi skall alltid komma ihåg att sång och musik hörde liksom ihop med självhushållet. Att sjunga under arbetet hörde liksom till. Andra tillfällen gavs sällan. Och Valfrid sjöng och murade. Tegner sjöng far och han rätt mycket, stycken ur "Fritiofs saga" och "Axel". Melodierna hade de ganska väl ihop och texterna hade de utantill för det mesta.

Människorna förr tycktes komma ihåg vad de läst betydligt bättre än nutidens folk. Ämnenas omfattning i skolorna och informationens mångfald i våra dagars massmedia har väl gjort sitt. Jag har också funnit samma förhållande beträffande kännedom och kunskap om skaldar och literatörer. Det är mycket sällan jag träffar någon yngre människa som begriper eller intresserar sig för lyrik. Vad kan det bero på? Arbetstiden var visserligen lång förr, minst 10 timmar om dagen, men det var ingen stress, inga maskiner som jagade, ingen tidtagning och inte heller denna stålslipade effektivitet. Man for inte och färdades som gällde det att släcka eld, utan tog dagen som den kom.

Valfrid hade 90 kr för uppsättandet av en vanlig brandmur och 110–120 kr för en dito med bakugn samt fri kost och logi. Här välvdes bakugn, så det blev den dyrare och också längre arbetstiden. Två kaffehalvor om dagen åt varje arbetskarl bestods normalt. Inga bekymmer för rattonykterhet och sådant senare tillkommet trubbel. I sjöboden fanns också en vad. Den brukade vi fara ut med om kvällarna på eftersommaren tillsammans med murarn och fiska bland annat ål. Och ål var hans stora förtjusning.

På kvällen hände ibland att pappa, murarn och vi pojkar gick till ladan för att

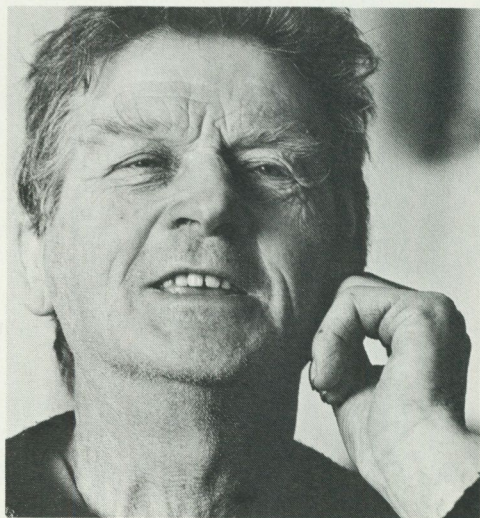
sova i höet. Någon sömn blev det sällan förrän fram på småtimmarna. Ty huvudpersonerna hade så mycket att prata om. Samtalen brukade till en början röra sig om levnadsfilosofi i allmänhet, men övergick så småningom till det litterära, där båda tycktes outröttliga. Man slutade vanligen inte förrän min far kom in på astronomi. Då brukade Valfrid snart somna. Båda trodde de på en högre makt som styrde och omfattade i allmänhet den bibliska trosläran. Fast ibland kunde en viss klenro förmärkas. Som när yxan gått av skaft och fallit till botten på Jordanfloden och profeten fick den att flyta upp genom att kasta ett trästycke på vattnet där den fallit i (II Kon. 6 kap.) Isländingasagan kände de väl till och 1800-talets mer eller mindre nationalromantiskt färgade litteratörer såsom Starbäck. "Rika Belsting" som skodde sina hästar med silversko och som fälldes utfattig och biltog för egen pil och båge av "Länge Magnus" som en gång stulit dessa Belstings klenoder, kunde de berätta om på ett episkt och levande vis. Det anmärkningsvärda var hur väl de kom ihåg och kunde citera källskrifterna. De engagerade sig helt och fullt på samma sätt som då de sjöng, antingen det var vanlig visa eller psalm.

Båda var de dansare, i yngre dar i varje fall, och spelmän och deras musik var ett annat kärt älsklingstema under deras

samvaro. Ingen gång såg murarn mer belåten ut än när min far imiterade spelmanslåtar. Halling hade min far dansat i sin ungdom och murarn hade också en solodans som han själv sjöng till och dansade med allehanda krumsprång. Den hette "Suttasarrack". Jag har på senare år något efterfrågat denna dans men utan resultat. En eller annan har hört talas om den men inte mer. De var inga vänner av nya moden på dansens och musikens område. Det nya sättet att dansa vals kritiserades t.ex. skarpt. "De ids inte lyfta på benen och borde helst köras av golvet", kunde det låta.

Valfrid var för övrigt en person med stor förmåga att kunna anpassa sig i olika sällskap och situationer. Skådespelare, menade många att han passat för. Han kunde intaga den mest höga och värdiga domaremin som nämndeman i häradsrätten ena dagen, andra dagen kunde han från en byggnadsställning i något skärgårdssamhälle helt drastiskt pissa ner på folk som passerade förbi i de ofta trånga passagera. Kanske var det en bestrålning ur isländingasagan och Egil Skallagrimsson som föresvävat honom? Hur som helst. Skådespelaren Emil Fjellström kom mig alltid att tänka på muraren Valfrid.

Målaren Karl på Kollere var nog den yrkesman som varit mest anlitad här på går-

den. Han var en gladlynt men fromsint man. Även han sjöng ofta under arbetet. Hans specialitet var målning i träimitationer och hade målat granna kistekransar och takmålningar i sin dar. Men dekormåleriet hade kommit ur modet och kvar återstod endast ådringen. Det var ek, alm och björk han mest använde till motiv på rumsdörrar och skåp. Han och barnen var alltid goda vänner och det var ingen risk att de störde honom eller välte hans målarburkar. Hans förehavande var nämligen så intressant att vi knappast varken sa nånting eller rörde oss. Bara såg och lyssnade på honom och det han gjorde. Den som var åt skolan den dagen "Kalle på Kollere" höll på med att måla dörrar hade bråttom hem.

I folkskolan på den tiden var innehållet i

sången ofta national- och jordromantiskt. Den var styrd av den förhärskande tidsandan. Den kommer sannolikt alltid att anpassas efter denna, antingen skolan heter grundskola eller något annat. Allsång var det mest förekommande, men man undervisades inte i någon notkunskap. Ungarna skulle i varje fall använda sin vanliga röst efter det språk vi brukar benämna modersmål. Och detta var ju tacknämligt nog, tycker jag.

Tuven hörde jag första gången i 17-årsåldern. Jag hade kommit över en fiol på auktion och en fiolkunnig båtbyggare som ofta var i vårt hem i smidesangelägenheter hade lärt mig stämma. Enklare melodier lärde jag rätt snart. Tuven var då över 80 år gammal och en förbrukad man. Någon glöd i spelet kunde det bli en liten stund efter

*Nå dom je møtte de sa ti mej:
Där borte som de med kruded smäller
där gör de bröllop å gifter sej
i sus å dus medan supen gäller
I brurehuset
får du 'dår kruset
di flaskedropper som ger dej ruset
för hi å hej*

*Nå når je kom en bid länger ud
på Stångenäset det långa gilla
så fick je høre fioleljød
å I må tru de' låd inte illa
Je sprang å hoppa
liksom en loppa
å hele vejen je fort galoppa
å kom dit ud*

*Far Bryngel han strög sin fiol väl
å Sjöberg var inte sämer heller
å prosten talte om kropp å sjæl
å inga osämja rår å gæller
Å rene ande
fly bort 'dår lande'
går professionen er väl i hande
så går allt väl*

Den här visan om ett bröllop på Stångenäset är diktad av hemmansägaren och bygdepoeten Christen Olsson i Mellby, Bro socken på Orust (1775–1858). Den medryckande texten målar detaljrikt upp bröllopfesten. Sista strofens väl tilltagna skålhyllningar ger samtidigt kalasdeltagarnas rangordning.

*Ja vad då kommen till stället fram
å fick där skåde brurfolke' granne
de skänkte opp mej en redi' dram
å dess likes gott öl 'dår kanne
Så fick je smage
brun ost å kage
de' gjor' så gott i min sultne mage
de' gode kram*

*Nå skål för brudgum å brur å präst
å skål för värden å värdinna
å skål för var och en redi' gäst
skål kökemästare å brurekvinna
Skål spelemänner
min hals han bränner
Skål krögemästare som brännvin't bränner
skål allra mest
Men brura mest*

Gullholmens fiskeläge. Foto Hedda Ekman 1898, i Nordiska museet.

lagom påverkan av brännvin. Men det gällde just detta lagom, annars blev det sämre.

Emellertid upplevde jag hos honom ett spel som jag förut inte hört och stundvis märktes det i alla fall vad han varit. Jag försökte mig ett tag på att spela så kallad gammeldans, men fann den snart allt för enahanda och lade av efter en tid. Det var de gamla spelmännens låtar jag ville spela men hade svårigheter med den teknik och instrumentbehandling som krävdes här för. Det berodde nog till en del på bristande tålamod. Denna egenskap hör kanske inte till de mer framträdande dygderna hos pojkar i den åldern. Jag kom något underfund med detta när min flicka som 8–10-årig började spela i kommunala musikskolan. Det tog sin tid detta med *låtspel*. Men det hade till följd att min fiol, som varit undangömd i flera årtionden, kom fram. Och när jag hörde och såg hur hon löste problemen, så gick det också vägen för mig. Men

att lära sig låtspel med färdighet vid 60 års ålder går ju inte.

Under min uppväxttid började folk allt mer och mer upphöra med sjungandet. Och när radion mot slutet av 20-talet blev allmän, fullbordade denna vad grammfonen påbörjat, nämligen att folk kom att känna sin egen obetydlighet gentemot de framträdande artisterna. En handfull artister utvalde visorna och bestämde hur de skulle låta. Var det någon som tog efter och sjöng detta – det kunde vara operetter, revyvisor och vad visor som helst, i odefinierad blandning – så försökte man alltid imitera vederbörande artists röst och framförande. Man var ytterst rädd för att det skulle låta bondaktigt. Det skulle låta "bildat" och man sjöng såsom "kultiverat och bildat" folk.

Denna företeelse var emellertid inte så alldeles ny. Den hade nog sina rötter nerifrån mitten av 1800-talet och upplösningen av ståndsindelningen. Bondeklassen och

Det var grammfonen och senare radion som främst trängde ut den egna sången, menar Martin Martinsson. Teckning av Arleman, i Nordiska museet.

landsbygdens folk skämdes för sitt stånd och i sin mindervärdighetskänsla övergav man och vrakade de egna kulturarven på många områden. Folkhögskolorna tillkom på 1870-talet i syfte att höja den allmänna bildningsgraden. Det var bland annat det kommunala självstyret som krävde detta. Det skulle också här skrivas och talas en vårdad svenska. Flertalet elever kunde emellertid inte helt lägga av med sin "rotväliska" som bygdemålet kallades, utan lade sig till med ett tal som varken var det ena eller andra.

Värderingen av den folkliga sången och musiken var av liknande slag. Den var i behov av omarbetning och hyfsning om den förtjänade leva kvar ansåg en del av dessa halvlärda kulturvårdare. Flera så kallade "folksånger" i klassen "Mossbelupen hydda" tillkom under denna tid. Idén att stan-

dardisera den folkliga spelmansmusiken kläcktes också och resulterade i konfektionsmusiken eller den senare benämnda gammeldansen.

Den blivande västgötaförfattaren Gunnar Falkås konfrontation med folkhögskolan må här anföras som exempel. Han fick en uppsats underkänd av skolans rektor därför att han hade skrivit den på sitt eget bygdemål. Falkås kom inte till skolan dagen därpå och ingen annan dag heller, men blev med tiden känd som en av våra främsta bygdekrönikörer. Och för övrigt så var ju Gustav Fröding på sin tid inte ansedd riktigt rumsren på grund av sitt folkmål.

I många år levde visan kvar här på stället. Det var företrädesvis i smedjan hos min far. Jag var den av sönerne som blev hemma och övertog smedyrket och gården så småningom. Smidet bedrevs helt för hand

utan tekniska hjälpmedel. Elektrifierad blev denna trakt först efter andra världskriget och gassvets, ett högttrycksverk, kom i smedjan året innan. Det första i sitt slag på Orust vill jag minnas. Ofta förekom grovt smide till fiskebåtar och fraktskutor. Det var försvarliga järn, inga "synålsväsen", som min far brukade säga. De krävde ofta lång uppvärmningstid, 10–20 minuter var inget ovanligt. Det var då visorna mest kom fram som avkoppling och sällskap.

Vi sjöng sällan samtidigt, ty en visa blir aldrig bättre därav, och att kunna rätt lyssna på sång är en nödvändighet om man skall kunna utföra den. Någon annan enskild vissångare hörde jag mycket sällan av. Kanhända någon sångerska, ty dessa var nog de som övade denna sångart längst, men de sjöng inte gärna då någon hörde på. Inte ensamma. Någon enstaka sånggrupp uppstod någon kort tid och kunde höras av nån gång. Det var alltid flickor.

Kyrko- liksom hembygdskören har funnits här sen lång tid tillbaka. Jazz- och revysång praktiserade en och annan i danskapellen. I någon kör har jag aldrig engagerat mig. Dels har jag vid vuxen ålder aldrig haft tid till detta, men skall jag säga hela sanningen, så har sådan sång aldrig legat för mig. Jag var ganska tidigt på det klara med att enskilt utövande var det mest fulländade sättet. Envar bör helst vara sin egen dirigent, antingen det gäller visor eller spelmansmusik. Detta ställer givetvis stora krav, det finns ju bl.a. ingen som stöttar upp om det skulle svikta. Men det är som det skall vara för individer som helst vill stå på egna fötter.

Dansen och nöjesarrangemangen hade de kommersiella intressena för längesen tagit hand om. Det var företrädesvis dragspelet med den konfektionsbetonade gammeldansen som fram till 1930-talet satt främst i högsätet. Spelmansmusiken och folkdansen kom fullständigt ur bruk. Dans i enskild regi, slutet krets – logdans var sällsynt. Och förekom spelmanslåtar nån gång vid dessa tillfällen, så var de omärande för gammeldans.

Skyttföreningar och andra ideella sam-

manslutningar bildades och behövde pengar. Dansbanor kom till och cykeln gjorde det möjligt att nå dessa från utsocknes håll. Lokaltänkande och gammal aversion mellan socknarna vållade gärna med tillhjälp av brännvin vilda slagsmål vid tillställningar där. Man har från folkdansare och folkmusikvänner ofta framhållit prästernas hållning såsom främsta orsak till nära nog utplåning av folkmusik på vissa håll i landet. I synnerhet då i västra Sverige där "schartaunerna" presiderade. Detta är en betydlig överdrift. Det var, som förut här framhållits, standardiseringen och den kommersiella nöjesindustrin som nästan tog död på spelmansmusiken och denna dans. Prästerna började inte dundra på allvar från sina predikstolar över ungdomens förvildning och sedernas förfall förrän dansbanorna kom till och då var folkmusiken redan dömd. Missförhållandena vid nöjeställningarna reglerades ju i görilgaste mån. Huruvida det är roligare att dansa under polisuppsikt än utan kan frågas. Författaren Harry Martinsson skriver betecknande om saken: – "Och medan den krustångslockade dragspelskungen riknade till, trampade folket trumpet in den svenska hambon i dansen kring livets surapel".

Jag vill fortsätta detta avsnitt med en berättelse av den för inte så längesen bortgångne spelmannen Lars Jansson i Kårehogen:

I den natursköna Morlandadalen, vid ett vägskäl på hemmanet Glimsås, ligger Uggletofta. Sen urminnes tid samlades här bygdens ungdom om sommarkvällar. En gång, det var när seklet var ungt, Lars och fiolen var med, kom prosten Ljunggren på Dahle förbi. Spelet och dansen höll upp medan prästmannen passerade. Han stannade till, varpå han sade: "Fortsätt ni att roa er barn" och vandrade sedan vidare hem i sommarkvällen. (I samband härmed kan nämnas att biskopen i Skara, Gustav Ljunggren, var son till denne prost. Båda var ledande schartauaner i Västsverige.)

Åren gick och jag blev allt ensammare

med mina visor. Jazzen erövrade nöjeslivet under 30-talet och även gammeldansen undanträngdes och förvisades till enskilda sammanslutningar där den håller på att räknas eller snarare förväxlas med folkdans. Under beredskapsåren på 40-talet kom jag i kontakt med vissångare någon gång. Några av dessa var orienterade om visan i vår tid. De kunde berätta om Evert Taube och LilleBror Söderlundh, som bland annat "förnyat den medeltida visan" som någon av dem uttryckte saken – en sak som jag lyhört kunde konstatera vid jämförelse med farmors sångsätt. Så som hon sjöng "Jä satte mej ud på ronsestang" och Söderlundhs tonsättning av Ferlins "Får jag lämna några blommor" tyckte jag t.ex. hade åtskilligt gemensamt. Och att Taube och Ruben Nilsson m.fl. har haft den medeltida balladen som förebild i diktform och ton är inte svårt att konstatera.

Kontakten med visfolk av detta slag gjorde mig medveten om värdet av den viskatt som jag ärvt och förvärvat under åren. På samma sätt verkade radion och senare TV. Jag vill gärna framhålla, att vad man på det hållet till att börja med bidrog till att bryta ned, har man länge försökt att gottgöra. Man insåg sitt ansvar och sin uppgift härvidlag. Dessa massmedia är numera en stor tillgång för vänner av folkton.

Att min sång kunde ha något värde härvidlag allmänt sett, blev jag sent medveten om. Jag trodde att dessa visor och melodier sen länge var upptecknade och utforskade. Man började ju med uppteckningar på tidigt 1800-tal och har fortsatt framgent med bland annat bandspelaren som tillhjälp. Jag betraktade mig själv på sin höjd som en sentida efterklangare, men knappast som någon traditionsbärare.

För mig var sången ett sällskap som jag vårdade och höll levande. Främst då i smedjan, där jag sen många år arbetat ensam. Med tiden blev det så för mig att det hade en nära nog underordnad betydelse vad en visa handlade om. Det var snarare hur den sjöngs och hur den var diktad som var avgörande. Den får gärna vara hur ur-

modig som helst, detta nedsätter i regel inte kvalitén. Man får bekväma sig att begripa den tidsålder visan speglar.

Kontakt om folkmusik med min omgivning hade jag inte. Den tog slut i och med att folksångarna och spelmännen gick bort. Radion var så gott som min enda tillgång till information härvidlag och har alltid genom folkmusikprogrammen hållit mig underrättad. Sången hade jag emellertid kvar för mig själv som ett sällskap, en trivsam avkoppling.

Visor och musik är liksom någonting levande. Det hör sångaren till att levandegöra och häri ligger tjusningen menar jag. Om man jämför med läsning av litteratur, om än aldrig så förträfflig, så står man inte ut med omläsning hur många gånger som helst.

Som deltagare i en studiecirkel i hembygdsvård tecknade jag ur minnet i all hast före avfärden till en sammankomst ner några barn- och vallvisor. Papperet jag fick tag i var ett brungrått omslagspapper. Nedskriften var avsedd att användas för uppläsning bara den kvällen. En av deltagarna bad att få denna uppteckning. Någon tid senare undrade densamma om jag inte ville publicera dessa "uppteckningar" i en kommande hembygdsbok.

Därefter kom att hända sådant som jag vare sig tänkt eller drömt om. Från Sveriges Radio letade man rätt på mig. Jag kom att sjunga för bandspelare utan att någonsin ha sjungit offentligt. Svenskt visarkiv inledde sin inspelningsverksamhet i den vevan och det har varit arkivets medarbetare Märta Ramsten som för det mesta har gjort inspelningarna. Jag fick därefter många besök här på gården. Studerande ungdomar, flickor mest, kom och ville höra mig sjunga. Bättre än så kan en man som har sin bästa tid bakom sig inte gärna ha.

Här något om ett besök den allra första tiden sen jag blev "upptäckt". Besöket gav mig intryck, intryck av bestående art kan jag numera säga:

Ungdomar från Lunds och Göteborgs universitet gjorde en studieresa med buss genom Bohuslän. En avstickare hit var av-

På senare tid har Martin Martinsson fått ta emot många intervjuare. Här besöker Nordiska museets medarbetare Ebbe Schön honom tillsammans med två studerande från Institutet för folklivsforskning, Stockholm. Foto Lars Johansson.

talad till bestämd dag och den värsta regndagen på hela året blev det just då. Som chauffören inte ville köra ända fram till gården i tanke att han möjligen kunde köra fast, hann sällskapet bli ordentligt blöta innan de kom fram.

Ladorna var fulla med hö och logen för trång för så många. Men i gårdens gamla mannhus inkvarterades de och placerades på stolar och soffor så långt det räckte, övriga fick sitta på golven. Hela sällskapet såg ut som ett popband av blandad typ. De flesta av gossarna hade långt hår med skägg av olika valör. Huruvida det var regnvädret eller förmågan att inte kunna alstra skägg som gjorde att flickorna såg något sorgsna ut, vet jag inte. Det var

kvinnliga färdledare, fyra stycken och av vad jag senare fick veta genom guiden som var orustbo, så var de av professors- och amanuensdignitet allihop. Men så värst lärda såg de inte ut, utan var som folk är mest.

Med dörrarna emellan rummen öppnade och utåt gården med för den delen, det behövdes ventilation åt så många, satt jag placerad så att jag sågs och hördes bäst. Publiken var tyst som i kyrkan eller på en konsert under de ca två timmar mitt sjungande pågick. Våta skodon och kläder hade avtagits och upphängts innan. Regnet höll upp, men de gav sig god ro. En mera tacksam publik att sjunga för går inte att tänka sig. De levde synbarligen helt och full med.

Unga spelmän från Orust samlade hemma hos Henry Wetterström (t v i övre raden). Foto Karin Wetterström.

En sak var jag på det klara med då de for ifrån mig. Deras lärdom satt inte utanpå.

En sommarkväll hade vi nio nyckelharpor med lika många spelare här i huset, Margareta och jag. Det var deltagare i en kurs för detta instrument som hölls i Ljungskile. Äldst i laget var en smålänning med 84 fyllda år. Han hade byggt ett fyrtiotal fioler i sin dar och nu hade han gjort en nyckelharpa, som han trakterade. Yngst var en norrländska på sexton vårar och då jag efterfrågade en av mina favoritpolskor från nyckelharpans land ("Byggnan" av Byss Kalle) så klämde hon i med den äran.

Ja! Dessa sjungande och spelande ungdomar jag haft äran och nöjet att träffa det senaste årtiondet! Tanumsflickan Marie Stensby har flera att dela rum med i mina minnesgömmor. Vissångare och trubadurer i olika åldrar har kommit hit och bekantskaper har gjorts. Mitt första framträdande i TV ägde rum tillsammans med ett folkdanslag från Lysekil och var en direkt-sändning från Skansen i Stockholm. Jag var ju äldst i sällskapet, mer än dubbelt så gammal som någon av de andra. Det märkliga hände att jag kände mig som en 20–25 åring i detta sällskap. Något besvär med rampfeber och sådant förnam jag inte stort

av. Det var en resa som jag gärna kommer ihåg.

På 1940-talet togs initiativ för tillvaratagandet av bygdens dans och musikkultur från äldre tid, det var väl i senaste laget kan det synas och det hela började nog som försök. År 1934 bildades Orust folkdansgille och spelmansgillet 1957. Det är en aktningstvård samling låtar man lyckats få ihop, upptecknade och bandade. Som främsta raritet får nog nämnas en framletad fonografinspelning från 1902 med orustspelmannen Berndt Kristensson i Krabberöd (Krabbern), en mycket skicklig spelman. Han var född 1819.

Inom folkdansen har liknande hänt. Som exempel kan anföras att orustkadriljen utfördes sista gången i tradition på bröllop i Söbben på Orust år 1918. Inom senaste årtiondet har man lyckats bevara och levandegöra denna vackra dans med alla dess turer. Detta med tillhjälp av folk som var med och inblandade i bemälda bröllopsdans. Helhetsomdömet kan sammanfattas till att man lyckats över förväntan väl i sina strävanden. Helst som det i de flesta fall varit i sista stund, innan meddelarna varit oåterkalleligen borta.

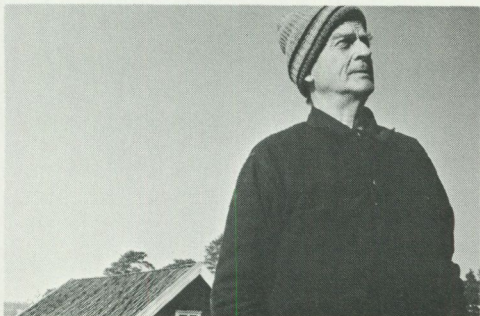
Skaftölandet har i många avseenden all-

tid varit något av ett kulturcentrum i mitten av Bohuslän. Här har också mycket av folkdans och spelmannsmusik bevarats på senare år. Skaftö har eget folkdanslag och en genuint levande spelmanstradition. I norra Bohuslän, där spelmannsmusiken och folkdansens av ålder stått mycket högt, har det så kallade svarteborgsspelet tagits upp av främst unga "musikanter", måste jag säga, ty det är rätt många flickor som numera ägnar sig åt spelet. Traditionsbärarna här är också mycket väl dokumenterade, Nicklas Larsson, August i Verm m.fl. samt den ännu verksamme Arthur Lundberg inte att förglömma. I södra landskapet är det främst det ungdomliga inslaget hos spelmännen som fångat min uppmärksamhet.

En sammanslutning av Visans Vänner bildades på Orust 1974 med mottot Folklig Visa i dikt och ton. Där blev strax 10–12 aktiva medlemmar, fler än någon vågat hoppas. Jag är inte längre ensam med mitt enskilda sjungande. I oktober innevarande år bildades likaså "Visans Vänner" på grannön Tjörn med en tillslutning som ser lovande ut. I dessa sammanslutningar är medelåldern mest representerad.

Nutidens ungdom, väl förtrogen med jazz och pop, tycks ha större vilja och lättare att förstå folkmusiken än min egen generation i allmänhet hade. Beror detta på likheten beträffande mångsidigheten i folkton och popen eller på ökade kunskaper i skolor och massmedia inom musikvärlden? Faktum är emellertid att denna ungdom i popens tidevarv och jag står varandra betydligt närmare än min egen generation.

Foto Lars Johansson.

Av allt att döma bör visan och folktron vara säkrad en bra tid framöver. Jag tänker då närmast på den våg av ökat intresse som gått fram den senaste tiden. De kommunala musikskolorna har haft stor betydelse härvidlag. Nära nog enda sättet för ungdom att få riktig kontakt med musik är att själva komma i tillfälle att få utöva den samt att lära sig instrumentbehandling. Äldre spelmän eller ibland musiklärarna själva har inte svårt att hitta elever med spelmanstalanger och tar sig an dem med alla de specialiteter som hör denna musikart till. Många flickor är det som valt denna musikform. Och jag kan försäkra att spelandet blir inte sämre för det.

Att tidens strömningar i musikvärlden, jag menar nu jazz och pop, påverkar folktonen hos dessa unga både vad det gäller visa och spel är nog i någon mån oundvikligt. Det har alltid varit så. Men det måste med bestämdhet sägas ifrån att det skall vara en gräns för "uppopning". Uppteckningarna och inspelningarna, originalen efter traditionsbärarna, är det värdefullaste vi har härvidlag. Men att de unga inte precis vill gå tillbaka till 1800-talets psalmodikon är varken att undra eller sörja över tycker jag.

En annan sak är bygdemålen, våra provinsiella dialekter. Man märker just ingen mindervärdighetskänsla hos det yngre släktet, utan de som kan och behärskar sitt bygdemål tvekar inte att använda det. Jag har hört personer i lärarställning tala sin vackra nordbohuslänska. Hur de gör på lärotid kan jag inte svara på. Men trevligt är det att prata med sådana människor. Hur rösten används i talet och hur talet är uppbyggt i meningar är nog själva grunden för all folkton – det som vi brukar kalla för folkmusik. Jag började denna artikel med ett citat av Erik Axel Karlfeldt och jag skall i anslutning till det senast skrivna avsluta med ett annat av honom:

"Språket är orgel och basun och flöjt och violin,
allt vad du vill och kan".

Svineviken i december 1978

Martin Martinsson

Summary

Ballads and Folk-Music on Orust

Martin Martinsson, the author of the present article, is one of Sweden's most prominent singers of popular ballads. He lives on the island of Orust in Bohuslän on the west coast of Sweden. He is a farmer and devotes much of his spare time to forging.

Martin Martinsson tells about his earliest memories of music. In his home, it was mostly his grandmother who sang with the children since she had time to occupy herself with them. Her songs were often of a religious character, but she knew some medieval ballads, too.

His parents were both interested in music. His mother had a nice singing-voice, and his father was passionately fond of playing the violin.

During his adolescence, Martinsson met folk-musicians and singers. One of his first, more memorable, encounters with music was a visit to a concertina-player, who lived in the vicinity.

Another early memory of music was that of a visiting female cousin, who played the violin. For the rest of his life, Martinsson was fascinated by that instrument.

He has observed, however, how singing has fallen more and more into the background. One of the reasons is the invasion of the radio into the homes, which, according to Martinsson, has resulted in a depreciation of individual singing.

He himself has always thought highly of song and music. He has preserved and passed on the ballads and popular tunes he heard in his youth. In latter years he has therefore become noted for his singing. Young people, in particular, seem to be drawn to the old popular music from Orust, and this is, of course, much appreciated by Martin Martinsson.